

Wróbel, Piotr

"The Jews of Odessa. Cultural history, 1794-1881", Steven J. Zipperstein, California 1985 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 78/3, 604-606

1987

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

unikając przeważnie stereotypów — co wymagało krytycznego podejścia do niemałej części dorobku polskiej i radzieckiej historiografii. Warto, by z książką zapoznali się nie tylko historycy czy studenci historii; jej lektura mogłaby być pożyteczna i dla nieprofesjonalistów — także w Polsce. Szkoda, że jej zasięg ogranicza minimalny nakład, wynoszący 1500 egzemplarzy.

Andrzej Szwarz

Steven J. Zipperstein, *The Jews of Odessa. Cultural History, 1794—1881*, Stanford University Press, Stanford, California 1985, s. 212.

Autor niniejszej książki wywodzi się z rodziny żydowskiej, która przybyła do Stanów Zjednoczonych z Rosji. Odebrał tradycyjne wychowanie religijne i z problemami historii Żydów obcował od dziecka. Znakomicie zna język żydowski i hebrajski, poznał rosyjski, uczy się polskiego. Doktoryzował się na Uniwersytecie Stanowym w Los Angeles, pisząc pracę, która stała się kanwą prezentowanej książki. Obecnie uczy historii nowożytnej Żydów w Oxfordzie, pracuje w Oxford Center for Post-graduate Hebrew Studies i Institute for Polish-Jewish Studies.

Do badań nad historią odeskich Żydów Steven J. Zipperstein przystąpił z kilku powodów. Do niedawna studia nad przeszłością żydostwa w Europie wschodniej były bardzo zaniedbane. Szczególnie mało pisano o Żydach w Rosji. Utracili oni swoje własne środowisko historyków pod koniec I wojny światowej. W okresie międzywojennym, gdy w Polsce funkcjonowały jeszcze prężne ośrodki historyczne, w Rosji badań judaistycznych zaniechano. Tragedia Holocaustu zakończyła tysiącletnie dzieje wschodnioeuropejskiej społeczności żydowskiej, która zniknęła jak Atlantyda, wraz z całą swą niepowtarzalną kulturą. Promieniowała ona niegdyś na wszystkie kontynenty, gdyż nad Wisłą, Bugiem, Niemnem, Dnieprem i Dniestrem żyło jeszcze na początku XIX wieku trzy czwarte wszystkich Żydów. Bez wiedzy o ich przeszłości obraz współczesnego świata nie może być pełny.

Odessa nie była gminą żydowską typową dla Wschodniej Europy. Miasto powstało pod koniec XVIII wieku, na miejscu tatarskiej twierdzy zdobytej w 1789 roku przez Rosjan. Jako centrum eksportu zboża rozwijało się niezwykle szybko i w ciągu stu lat osiągnęło około 400 tysięcy mieszkańców, w tym przeszło 120 tysięcy Żydów. Napłynęli oni ze „strefy osiedleńczej”, ale także z Austrii, Niemiec i krajów bałkańskich. Zajęli ważne miejsce w życiu miasta, lecz byli w nim społecznością bez historii, nie żyli jak w starych gminach tradycją, lecz interesem. Odessa szybko zasłynęła wśród rosyjskich Żydów jako miejsce łatwego życia i deprawacji religijnej. Mimo to równie szybko stała się żydowskim centrum kulturalnym, w którym rozwijano jidisz i literaturę, tworono nową koncepcję życia. Żydostwo przestawało być zjawiskiem religijnym, a stawało się kulturalnym. Owa transformacja, zastąpienie rabinicznego judaizmu przez świecki, zainteresowała badacza, który w rodzinnej Ameryce poznał podobne procesy.

W pierwszym rozdziale, zatytułowanym „Podłoże historyczne”, Zipperstein przypomina czytelnikowi ogólne wiadomości o Żydach w Rosji. Przeżyli oni w XIX i XX wieku jedną z największych zmian w swojej historii; dzięki doświadczeniu w finansowym „rzemiośle” z marginesu życia ekonomicznego, na jakim znajdowali się w średniowieczu, przeszli do centrum kapitalistycznej aktywności. „Maskile” rosyjscy mieli nadzieję, że uda się uczynić Żydów zdolnymi do akceptacji przez nieżydowskie społeczeństwo bez pozbawiania ich specyficznego religijnego i socjalnego charakteru. Zipperstein poświęca tu trochę miejsca Królestwu Kongresowemu, które formalnie pozostawało poza „strefą”, ale praktycznie — na odcinku spraw żydowskich — niewiele się od niej różniło.

Warto w związku z tym zasygnalizować swoisty rusocentryzm autora, dość typowy

dla wielu badaczy żydowsko-amerykańskich. Problemy związane z Polską są dla nich marginesem, mimo iż Kongresówka w żydowskiej geografii Rosji nie stanowiła najgłębszej prowincji. Patrząc na Europę wschodnią przez pryzmat Rosji, nie bierze się pod uwagę czasów, w których prawie wszyscy wschodnioeuropejscy Żydzi mieszkali w wolnej i potężnej Polsce. Nie dostrzega tym samym kulturowych związków Żydów w Rosji z polskością. Nie pada więc w informacyjnym rozdziale słowo „Litwak”, pojawia się natomiast „berlinczik” (w Polsce mówiono raczej *berliner*) oraz nieprawdziwa informacja, jakoby Żydzi stanowili większość w czterech z pięciu największych miast Polski (s. 15).

W dalszej części tego rozdziału autor omawia wpływ przemian ekonomicznych i przełamanie barier geograficznych dzięki nowym środkom komunikacji i transportu na Żydów rosyjskich. Pisze o ich pobratymcach mieszkających nad Morzem Czarnym jeszcze w czasach tureckich. Początki gminy odeskiej opisuje jednak pobieżnie. Książka jego, oparta przeważnie na prasie, bez dostępu do archiwaliów, wielu spraw wyjaśnić nie mogła.

Drugi rozdział poświęcony został Haskali odeskiej lat 1826—1860. W gminie silną pozycję miała grupa napływowych Żydów z Galicji, szczególnie z Brodów. Szybko zdobywali oni przewagę w handlu zbożem. Jako najbogatsi przejęli kontrolę nad kałalem, założyli pierwszą w Odessie nowoczesną szkołę żydowską, prowokującą ortodoksów do gwałtownych protestów. Opisując działania galicjan autor przedstawia też synagogi odeskie, wybitne postacie gminy, elitę intelektualną i jej zainteresowania. Książka przeznaczona — w zamiśle autora — dla amerykańskich środowisk akademickich, nie wyjaśnia na przykład, co to był Sejm Czterech Ziem, nieprecyzyjnie objaśnia, kim byli Karaimi (*The Karaites, a Jewish sect of medieval origin, by modern times were completely separate from other Jews*, s. 51).

Trzeci rozdział obejmuje lata sześćdziesiąte. Wojna krymska doprowadziła do ruiny odeskich wielkich kupców greckich. Ich miejsce zajęli Żydzi zadowolający się często gorszymi warunkami. W 1875 roku 60% odeskich firm handlowych znalazło się w rękach żydowskich. Ich środowisko zaczęło się rusyfikować, tracili wpływy przybysze z Galicji, język rosyjski zastępował niemiecki w życiu żydowskiej elity intelektualnej. Mimo to — pisze autor w czwartym rozdziale, pokazując sylwetki oświeconych Żydów odeskich — zakres prawdziwej asymilacji w Odessie pozostał znikomy. Wielu porzucało obyczaje religijne i język żydowski, lecz bezsprzecznie pozostawało Żydami; postępy asymilacji były o wiele mniejsze niż w Warszawie. Tego paradoksu autor nie wyjaśnia do końca i nie pisze prawie wcale — zgodnie zresztą z tytułem książki — o politycznych uwarunkowaniach procesu asymilacji. A przecież liczniejsza grupa Żydów identyfikowała się z nieistniejącym państwem polskim, niż z cesarstwem rosyjskim. Ta polityczna identyfikacja miała także wymiar kulturowy. Emancypowany Żyd rosyjski o wiele częściej niż polski asymilował się nie do kultury ukształtowanej przez tradycję swego kraju, lecz do ponadnarodowej kultury zachodnioeuropejskiej.

Rok 1871 przyniósł Żydom odeskim początek rozczarowań. Pogrom, w którym straciło życie sześć osób, był pierwszym sygnałem tego, że niemożliwe jest w Odessie inne bytowanie niż w całej strefie. Nieśmiałe i krótkotrwałe reformy Aleksandra II nie usunęły spadku po Mikołaju I. Mimo gorszej sytuacji ekonomicznej — pisze autor w piątym rozdziale — do Odessy napływali ciągle nowi Żydzi i osiadali na zatłoczonych przedmieściach. Odessa przestała stanowić dla nich Eldorado, stawała się miastem nędzy. Pojawił się też szeroki żydowski margines społeczny.

Pogrom 1871 roku nie był pierwszym wystąpieniem antyżydowskim w Odessie. Do 1821 roku prawie w każdy Wielki Tydzień dochodziło do bijatyk Żydów najczęściej z greckimi marynarzami. W 1821 roku Żydzi sprzyjali raczej Turkom niż greckim powstańcom i to stało się powodem do wystąpienia. Zginęło parę osób. Podobnie było w 1859 roku, gdy do wybuchu doprowadziły również antagonizmy grecko-żydowskie. Także w 1871 roku rozeszła się wiadomość, że Żydzi zbeszczęścili grecki cmentarz. Starcia trwały cztery dni, władze nie interweniowały, a żołnierze przyłączyli się do plądrujących. Pogrom stał się sygnałem dla całego rosyjskiego żydostwa, powstrzymał jego rusyfikację, choć nie modernizację.

Rzucił cień na następne dziesięciolecie 1871—1881 (przedmiot rozważań ostatniego, szóstego rozdziału). Dramatycznie rosła dysproporcja między modernizacją odeskich Żydów, ich udziałem w szkolnictwie i kulturze, a pogarszającą się sytuacją gospodarczą i stosunkami z innymi narodowościami. Atmosfera ta i specyficzne warunki Odessy „zrodziły” Mosesa Leiba Lilienbluma i Leona Pinskera, umożliwiły akulturację odeskich Żydów w podobny sposób jak w Europie zachodniej.

Książka Zippersteina została bardzo ciepło przyjęta na Zachodzie, otrzymała pierwsze nagrody i weszła już do obiegu naukowego. Mimo pewnych dyskusyjnych dla polskiego badacza akcentów, jest pracą znakomitą, także z literackiego punktu widzenia. Rzuca nowe światło na historię kultury Żydów w Rosji, będzie pasjonującą lekturą dla wszystkich zwolenników Izaaka Babla. Należałoby pomyśleć nad jej tłumaczeniem na język polski.

Piotr Wróbel

Rudolf Jaworski, *Handel und Gewerbe im Nationalitätenkampf. Studien zur Wirtschaftsgesinnung der Polen in der Provinz Posen (1871—1914)*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 70. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1986, str. 205.

Dzieje poznańskiej pracy organicznej, dzieje poznańskiego oporu przeciw germanizacji znalazły szerokie odbicie w dawniejszej i nowszej, polskiej historiografii. Niemieckich historyków, piszących o sprawach wschodnich interesowała głównie *die preussische Polenpolitik* — znacznie mniej społeczeństwo polskie. W ostatnich dopiero latach zaczęły się ukazywać, zarówno w Niemczech zachodnich, jak i w Stanach Zjednoczonych¹, naukowe studia poświęcone „fenomenowi wielkopolskiemu”: skutecznemu oporowi, stawianemu w zaborze pruskim politycznej i gospodarczej przewadze Drugiej Rzeszy. Badania te, oparte również na polskim materiale, winny zwracać uwagę polskich fachowców, już choćby z tego powodu, że obcy uczony skłonny będzie interpretować znane nam źródła i fakty w sposób odmienny od naszego, a więc ułatwiać nam będzie weryfikację zakorzenionych poglądów.

Monografia niniejsza, jak dowiadujemy się z „uwagi wstępnej”, jest skorygowaną wersją pracy habilitacyjnej, obronionej trzy lata temu na Uniwersytecie w Tybindze. Autor ma za sobą „dwa dłuższe pobyty badawcze” w Warszawie, Krakowie i Poznaniu, korzystał ze stypendiów Deutsche Forschungsgemeinschaft oraz Polskiej Akademii Nauk; dziękuje za „wskazówki i rady” całej grupie badaczy poznańskich. W istocie praca jego powstała w Polsce, w oparciu o materiały polskie i niemieckie, w 90% zebrane w Poznaniu.

Jak wskazuje tytuł i podtytuł książki, omawia ona konflikt polsko-niemiecki w Poznaniu przed pierwszą wojną światową w podwójnym aspekcie. Po pierwsze: autorowi idzie o sektor handlu i przemysłu; po drugie interesuje go owa *Wirtschaftsgesinnung*, czyli zmysł gospodarczy polski. O handlu wielkopolskim pisał u nas Czesław Baszyński, o rzemiośle Czesław Łuczak, lecz autora naszego zajmuje nie tyle sam rozwój tych dwóch gałęzi gospodarki, co udział ich w polsko-niemieckiej rozgrywce — oraz to, jak rozumiano ten udział w środowisku polskim. Ujęcie, przyznać trzeba to, obiecujące. Trzymając się go konsekwentnie, autor pozostawia na stronie liczne inne aspekty stosunków polsko-niemieckich: a więc politykę Koła Polskiego w Berlinie, problem „walki o ziemię”, sprawy szkolne. O ustawie wyłączeniowej, o strajku szkolnym mówi się w książce tylko okazjonalnie, rewolucja 1905 r. w sąsiednim zaborze wcale chyba nie jest wzmiankowana. Nie interesuje autora

¹ Por. W. W. Hagen, *Germans, Poles and Jews. The Nationality Conflict in the Prussian East 1772—1914*, London 1980 (praca doktorska z University of Chicago).